

Romani kris és a roma kultúra tradicionális konfliktusmegoldása

Témafelvetés a roma stratégia kapcsán

Az európai uniós magyar elnökség programjának egyik fő prioritásaként az európai roma keretstratégia megalkotása szolgált, melynek célja kettős: az együttműködés erősítése társadalmi, valamint kormányzati szinten. Magyarországon létrejött az ún. Roma Koordinációs Tanács, amely a korai nevelés szerepére helyezte hangsúlyt. Ennek a célnak a megvalósítása érdekében a képzések, az oktatás szerepére helyezték a hangsúlyt, mindazonáltal ezzel együttesen szükséges a romatelepek szanálása, a reorganizáció, a rehabilitáció, a felzárkóztatás erősítése. A képzések, és az oktatás szerepe mellett kiemelném a roma óvónők, védőnők, rendőrök, valamint szociális asszisztensek képzését. Konklúzióként megállapítanám és egyúttal követendő példaként kiemelném a hozzáférést a mélyszegénységben élők számára az állami szolgáltatásokhoz. Ahhoz, hogy aktív párbeszédet folytathassunk embertársainkkal, nélkülözhetetlen egymás megismerése és elfogadása. Ehhez egy lehetséges előremutató lépcsőfokként szeretném a következőkben a roma kultúra vitamegoldását szemléltetni, oly módon, hogy mindvégig a következő mottót tartom szem előtt:

Mottó:

„...történeti írott szokásjogokkal szemben minden népnél vannak élő, megíratlan, jogi alakba nem öntött jogszokások, jogi szertartások és jelképek, amelyek szinte öntudatlanul, pusztán az ősi hagyomány és megszokás erejénél fogva élnek benne, s öröklődnek át nemzedékről nemzedékre.”

A cigányság történeti gyökerei

Aligha vitatható tény, miszerint a cigányság Indiából származó europid nép.² Elő-In-diából hozott ősi hagyományaikhoz képest hosszabb vándorlásuk során tarkított megállók kapcsán sem tekinthető jelentősnek az átvett idegen elemek, tradíciók száma. A romák őshazáját egyes kutatók a Gangesz alsó folyásának vidékétől eredeztetik (a roma népnyelv őind *domba* szóból történő származtatása egy alacsony rangsorból származó, Bihar tartományban lakó kasztot jelölhetett), megint mások az északnyugat-indiai Pandzsab tarto-

1 dr. Szekeres Diána tanársegéd, Budapesti Gazdasági Főiskola Gazdálkodási Kar, Zalaegerszeg, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola doktorandusza

2 Mezey Barna, A cigányság történelmi helye a Kárpát-medencében, Kethano Drom 1996. 2-3. szám „József Főherceg történeti szimpózium”

mány (jelentése: *pandzs*: öt, *ab*: folyó) területéről eredeztetik a cigányság őshazáját.³ Az őshaza kasztrendszerében a hierarchia alján helyezkedett el a roma népcsoport, a páriák csoportjába tartozva.⁴

Vályi István református lelkész nevéhez köthető a tudományos életben is elterjedt egyiptomi eredet alapja, mivel még leideni diákként három indiai fiattal történő ismeret-sége folytán több ezer szó jelentését jegyezte fel, mely szójegyzéket a győri cigányoknak felolvasva, számos egyezőséget tapasztalt.⁵

Számos vizsgálat indult meg az ősi szankszrit nyelvvel történő összevetés kapcsán, melyek értelmében megállapítást nyert, hogy a Magyarországon is használatos cigány nyelvjárást tekintve a közös ősi indiai nyelvre vezethetőek vissza. Rendszer-tani besorolás szerint a roma nyelv az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik. Maga a *rom* szó cigány férfit, míg a *romnyi* szó cigány nőt jelent, a többes számú *roma* név maga cigány elnevezést takar.⁶

A roma törzsek hosszas vándorlás folyamán jutottak el Európába, a Kárpát-medencébe, útra kelésük dátuma azonban vitatott, egyes források az 5. századra teszik a cigány elvándorlás kezdetét a fenyegető mongol, illetőleg fehér hun betörések folytán, míg mások 700 és 1000 között az iszlám terjeszkedés hatásától eredeztetik vándorlásuk kezdetét. Annyi azonban mindenképpen bizonyosnak tekinthető, hogy több hullámban kell elképzelni a cigány törzsek nyugat felé történő félnomád vándorlását és erre való tekintettel a kisebb-nagyobb létszámú népcsoportok nyelvükben és kultúrájukban is különbözőséget mutathatnak.

A hagyományos indiai gondolkozásmódból eredhet passzív rezisztenciájuk, miszerint történelmük során a romák nem szálltak szembe és be sem várták nyíltan a hódító ellenfelet, nem háborúskodtak, nem alapítottak önálló államiságot, a konfrontáció erőszakos módjával szemben a passzív rezisztenciát választották.⁷

Valószínűsíthető, hogy történelmük során az első vándorlásuk a korabeli Perzsiában szakadt meg és a nyelvi jövevényszavak vizsgálata másfél évszázados tartózkodást eredményez a mongol betörés időszakáig. Délnyugati irányba folytatódhatott vándorlásuk a mai Örményország területére, ahol a kereszténységgel történő találkozás hagyományaikban és kultúrájukban is jelentős nyomot hagyott. A keresztény örmények ellen az ezredforduló táján a szeldzsuk törökök támadást indítottak, a romák passzív konfrontálódó attitűdjé

kapcsán azonban Kis-Ázsián keresztül déli irányba, illetőleg nyugat felé a Balkán-félsziget irányába indult meg egy kisebb és egy nagyobb populáció.⁸

A déli irányba tartók Egyiptomba is eljutottak, majd a Szíriából nyugatra tartó mór népcsoportokhoz csatlakoztak, átkelve a Gibraltári-szoroson, majd az Ibériai-félszigeten békés szimbiozisban éltek a mórokkal, a spanyolokkal és a zsidókkal is. Az ezen a területen élő cigányok elnevezése: *los gitanos*. Eredetileg külön kolóniákban, városnegyedekben éltek, azonban többségükben asszimilálódtak környezetükhöz, nyelvi sajátosságaikban is.⁹

A nyugati irányba vándorló csoport az ortodox Görögországba jutott el, ahol kisebbségként is alapítottak *atcinganosz* néven. A *cigány* népnév elnevezés is innen eredeztethető. Az ortodoxiával történő találkozásból eredeztethető a romák mélységes Szűz Mária tisztelte.¹⁰

A XII–XIII. században a balkáni helyzet fenyegetetté vált a török hódítás folytán, a romák életmódja a félnomád életformából a termelési forma csírájának irányába alakul át, a szolgáltató ipar szükségleteinek eleget téve, egyben a mesterségek megélhetést biztosítanak.¹¹

A középkor magyar cigány joga, a menlevelek szerepe

A török hódítás előszele a sajátos irányú vallásukkal egyetemben is hozzájárult a roma népcsoport megosztottságához. A tetteges védekezés nem jellemzi a cigányságot, ezért elsőként, kisebb csoportokban, észak irányában a keresztény vallású csoportok szivárgása volt megfigyelhető. A keresztény vallású csoport betagozódik és a magyar végvárakhoz szegődik szórakoztató és ipari mesterségeket űzve, míg mohamedán vallású társaik a felfelé törő iszlám haderőhöz csapódnak.¹² Erre is utal az a körülmény, miszerint 1417-től a Német Birodalomban, Svájcban és Franciaország illetőleg más területeken a cigány csoportok vezetői Zsigmond király menleveleit mutatták fel a korabeli források tanúsága szerint.

Már korabeli oklevelek utalnak arra, hogy 1396-ban a pécsi püspök 25 sátoros cigány családnak a városfal tövében letelepedési engedélyt biztosított.

Szent István fiához, Imre herceghez írott intelmei szellemében *menleveleket* elsőként Luxemburgi Zsigmond király és császár adott ki számukra. Ékes példája az 1422-ben Szepesben László vajda és népe számára kibocsátott oklevél szöveg:

„Mi Zsigmond, Isten kegyelméből római császár, Magyarország, Csehország, Dalmácia és Horvátország stb. királya, üdvözlétünket küldjük minden

3 Hízsnyai Zoltán, A kisebbség kisebbsége In: Varjú Katalin - Hízsnyai Zoltán „Pénteken délig nyitva van az ég!” Liliom Aurum Kiadó, 2003, <http://mek.niif.hu/01600/01617/01617.pdf> (letöltés dátuma: 2011.03.10.)

4 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

5 Hízsnyai Zoltán, A kisebbség kisebbsége In: Varjú Katalin - Hízsnyai Zoltán „Pénteken délig nyitva van az ég!” Liliom Aurum Kiadó, 2003, <http://mek.niif.hu/01600/01617/01617.pdf> (letöltés dátuma: 2011.03.10.)

6 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

7 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

8 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

9 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

10 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

11 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

12 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

híveinknek, nemeseknek, katonáknak, várnagyoknak, tisztartóknak, a szabad királyi és mezővárosokban lévő adófizetőknek és azok biráinak a királyságban és a mi birtokainkon.

Hívünk, László, a cigányok vajdája, más közülükvalóknak tekintendőkkal itt Szepesen azon kérelmüket terjesztették elő, hogy méltóztassunk felőlük bőszegesebb kegyelmünkkel gondoskodni. Honnan is kérelmük elolvasása nélkül, elvégeztük számukra engedélyezni, hogy ha ez a László vajda és népe a mi uradalmunkba, tudniillik városainkba megérkeznek, arra az esetre az ott levő hűségteknek erősen meghagyjuk és megparancsoljuk, hogy ezen László vajdát és az alája tartozó cigányokat kifogás és bármiféle zavar nélkül befogadjátok és megtartóztassátok, sőt mindenféle bántalmazástól megvédelmezzétek. Ha pedig közöttük támadna bármiféle civódás vagy zavar, abban nem ti, sem pedig közületek bárki, hanem egyedül László vajda tehet ítéletet vagy adhat felmentést. Megparancsoljuk, hogy ezen levelünket elolvasása után a felmutatójának mindig visszaadjátok.

*Kelt Szepesen, 1422-ben a Szent György napja előtti vasárnapon. (IV. 19.)*¹³

Jelenleg négy ismert középkori oklevél utal a magyar uralkodók által kifejezetten cigányok részére kiadott oltalmak körére. A négy oklevél azonban teljes mértékben lefedi a korabeli Magyarhon területét, mivel Budán, Bécsújhelyen, Pécsen és Szepesen keltek.¹⁴

Az 1526-os évszám, a középkori Magyar Királyság széthullásának kezdete, a mohácsi csatát követő három részre szakadt ország területi különbségei a cigányság történetére is hatást gyakoroltak. A Balkán irányából 1526 után is folytatódott a betelepülés.¹⁵

A cigányság sorsára utaló egyetlen publikált összeírás 1676-ból való. Az ónodi várnál letelepült cigányokról szóló összeírás értelmében tizenhat sátor képezi a roma közösség életterét, ami utalhat a családok számára is. E közösség árváinak összeírására szolgált az 1681-ből származó statisztikai adat, amely arra enged következtetni, hogy a hadi események a cigányságot is hasonló mértékben sújtották, mint környezetüket.¹⁶

A legtöbb család azonban a török által megszállt Buda területén élt, és összeírások tanúsítják számuk felfelé ívelő növekedését, és azt is, hogy viszonylag magasnak tekinthető az ún. „megszökött” és még magasabbnak tekinthető az újonnan letelepedő családok számának növekvő statisztikája is. A rotáció jelentősége tehát vitathatatlan, azaz a kóborló életmód továbbra is érvényesül.¹⁷

13 Ligeti György (2001): Cigány népismereti tankönyv, 8. évfolyam, Konsept-H Könyvkiadó, Piliscsaba

14 Révai Nagy Lexikona, Budapest, Woodstone Interactive CD-ROM Fejlesztő és Kiadó Kft., 2000

15 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

16 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

17 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

A felvilágosult abszolutizmus korának roma intézkedései¹⁸

A hódoltság korában a XVIII. században a felvilágosult abszolutizmus idején Mária Terézia célja az volt, hogy a török hódoltság következtében kihalt lakosság helyére romákat telepítve benépesítse az elhagyott területeket. A királynő maga *újmagyaroknak*, míg a szakirodalom ún. *kárpáti cigány* csoportnak hívja őket.¹⁹

A helyhez nem kötött életmód feloldására irányult a romákkal szembeni intézkedések köre. 1758-ban a földesurak számára engedélyt bocsátott ki az uralkodó arra nézve, hogy olyan cigányokat fogadhassanak a birtokaikra, akik nem folytattak bűnöző életmódot, és nem tartották a kapcsolatot olyan személyekkel, akik nem éltek társadalombarát életet. Azonban ezen lehetőség mellett kötelezettséget kellett vállalniuk arra nézve, hogy a befogadott cigányok számára állandó lakhatást biztosítsanak. Egyúttal igyekezniük kellett a cigányok kóborlását megszüntetni és el kellett üzniük azokat a cigányokat, akik nem kívántak letelepedni.

A katonaszökevényeket szemmel kellett tartaniuk a földesuraknak, mivel azok cigányoknakál igyekeztek menedéket találni, az ő kunyhóikban szoktak rejtőzködni és üzletelni szoktak a cigányokkal katonai felszereléseikért cserébe.

A „cigány” népnév eltörlése felől és az azt használók megbüntetése felől intézkedett 1761-ben a helytartótanács, továbbá rendelkezett a cigányok céhekbe történő felvételének szükségességéről is. Mindemellett szabályozás született a kóborlás megakadályozása tárgyában, a tekintetben, hogy a mesterségek elsajátítására kényszerítsék őket. Ezt a célt kétkezi munka végzésének előírásával és a földesurak által kijelölt házépítési hely, valamint művelési telek kijelölésével kívánták elérni. A letelepedésre kényszerítés mellett az addigokban létfenntartásként szolgáló lótarast is megakadályozták, útlevelet nem állíthattak ki számukra és a törvényhatóságoknak feladatul szabták a kóborló cigányok összeírását. Igyekeztek továbbá megakadályozni az Erdélyből történő oláh-cigány beszivárgást is. 1773-ban a helytartótanács az állandó lakhatás és ruházkodás során eddigiekben hozott rendelkezéseket kiegészítette a döghús evési szokások megszüntetésével, a szórakoztató zenés és vándorélelmódhoz tartozó foglalkozások megtiltásával, a gyermekek szülőktől történő elszakításával és a környező társadalomba történő szocializáció megteremtésével, a vallásra történő ingyen oktatás kötelezettségével, valamint a cigány nyelv használatának megtiltására és az adófizetési kötelezettség megteremtésére irányuló szabályozással az alábbiak szerint:

- „1. A falusi bírák kötelesek megakadályozni, hogy a cigányok döghúst egyenek; aki ilyet tesz, azt meg kell büntetni, többek közt azzal is, hogy egy teljes hónapon keresztül kenyéren és vízen bójtöljön a börtönben.
2. A cigányok lovat nem tarthatnak, a náluk levőket el kell árverezni, s a lóért kapott összeg kétharmada illeti csak a tulajdonost, a többi a bejelentőé.

18 Ligeti György (2001): Cigány népismereti tankönyv, 8. évfolyam, Konsept-H Könyvkiadó, Piliscsaba

19 Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

3. Mivel a cigányok muzsikálás és kovácsolás üggyén szoktak kóborolni, ezért a jövőben csak azok űzhetik e két mesterséget, akik rendelkeznek az ehhez való szerzős számmal, továbbá van a faluban házuk és családjuk tagjai sem henyélnek.
4. A gyerekeket el kell venni a szüleiktől és ki kell adni a paraszthoz, akik a vármegyétől napi három krajcárt kapnak egy-egy gyerekért, amíg azok nem képesek dolgozni.
5. A plébánosok kötelesek ingyen oktatni a cigányokat és gyerekeiket a vallásra, valamint a triviális iskolákban ugyancsak ingyen tanítani a gyerekeket, s a céhek is kötelesek felvenni őket.
6. Ezen nép emlékeztetének a kiirtása végett" ezentúl súlyos büntetés terhe alatt tilos a cigány nyelv használata: a cigányok beszéljék azt a nyelvet, amelyiket a környezetük beszéli.
7. A cigányokkal az urbáriumok szerint kell bánni (azaz jobbágyok, házas zsellérek vagy ház nélküli zsellérek lehetnek), s ennek megfelelően kötelesek adózni is a házipénztárba." ²⁰

A későbbiek folyamán még rendelkezések születtek a helytartótanácsban a katolikus cigány gyermekek katolikus parasztsaládoknál történő elhelyezésével, míg a nem katolikus cigány gyermekek nem katolikus paraszti családoknál történő elhelyezésével kapcsolatosan, katolikus jobbágyok hiányában ezt ki lehetett terjeszteni nem katolikus parasztsaládokra is.

A plébános felelőssége volt a gyermek katolikusként történő nevelése ebben az esetben. Amennyiben árvává vált a gyermek, mindenképpen súlyt kellett fektetni katolikusként történő nevelésre és kifejezetten csak vallásos családhoz lehetett adni neveltetésre az ilyen árva gyermekeket.

A cigány egyén és közösség egész életére vonatkozó jogi szabályozás szigorúsága és a végrehajtás szigora, a kisgyermekes családból történő kiemelés, a gyermekkori szocializáció idegen környezetben történő kialakításnak megkísérlése a romák és a parasztek közötti szakadék elmélyülését idézte elő.

Az említett kárpáti cigány csoport a fenti események hatásra elvesztette saját Indiából hozott ősi anyanyelvét és teljesen asszimilálódott nyelvileg, így a szakirodalom alapján a magyarországi nem cigány anyanyelvűek csoportjában magyar anyanyelvű cigányoknak tekinthetők a roma populáción belül. Sajnálatos módon 70% közéjük tartozik. Azon kevesek, akik közülük is képesek voltak eredeti nyelvük megtartására - elszigetelődöttségük folytán - a *romungró nyelvjárásuk*. Az ún. *szinto cigányok* tartoznak még a kárpáti csoport tagjai közé, akik a mai napig fél-vándor életet élnek, mutatványossággal foglalkoznak, ezért őket közsörűsöknek, illetve ringlispiések cigányoknak is nevezik, saját magukat sokszor *német*, vagy *vend cigányként* nevezik meg. ²¹

²⁰ Ligeti György (2001): Cigány népismereti tankönyv, 8. évfolyam, Konsept-H Könyvkiadó, Pécs

²¹ Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

Az oláh cigányok csoportja²²

Választott témám szempontjából a továbbiakban az *oláh cigány* magyarországi cigány anyanyelvű csoporttal kívánok foglalkozni. Egyes területeken *kolompár cigányoknak* is nevezik őket. Az eredeti Indiából származó nyelvjárást használják, a vándorlásuk folytán nyelvük alap elmeit megőrizték és a foglalkozás alapján kialakuló törzsi elkülönülés folytán kisebb eltérések tapasztalhatóak a beszélt nyelv nyelvjárási tagozódásaiban. Az oláh csoport a hazánkban élő cigány népesség mintegy 20%-át teszi ki és törzsi, illetőleg nyelvjárási tagozódása a foglalkozásokhoz kötődik.

Az oláh cigány dialektus nem egységes, az oláh cigány törzsek számának megfelelően 11-13 nyelvjárásra osztható. A törzsek számának meghatározása azért is nehézségekbe ütközik, mivel egyes nyelvük és életmódjuk tekintetében elmagyarosodott törzsek felosztása mára már jelentőségét veszítette. Erdős Kamill tizenhárom oláh törzset különböztet meg egymástól: Lovara (lócsiszarok); Colara (szönyegesek); Khelderara (üstfoltozók); Cerhara (sátorosok); Masara (halászok); Fodozo-vuri (fűrókészítők); Romane roma (rézművesek); Bodoca (fémfművesek); Kherara (házalók, alkalmi munkások); Bugara (dögészek); Curara (késesek); Patrinarara (lombosok); Drizarara (üstfoltozók).²³ A nagyfokú elmagyarosodásnak köszönhetően az eredetileg nemzetségekre oszlott törzsek esetében a felosztás mára már elvesztette jelentőségét.

A különböző törzsek között a társadalmi különbségek jelentősek voltak, így a kasztrendszer legfelső fokán a *lovarik* állnak, az erős mértékben nomád jellegű, erdei életmódot folytató *drizárik*, illetve *masarik* a ranglétra aljára szorulnak. A magyarországi oláh cigányság mintegy 90%-a a lovari dialektust beszéli.²⁴ A legfejlettebb és a legproduktívabb nyelvtani rendszer alapján épül fel a dialektus, amely a magyarországi romák irodalmi nyelvénél válhat.²⁵

„A cigány kultúrájának intézményekre van szüksége. Nem egyszerűen támogatásra, nem egyszerűen ösztöndíjakra, hanem egy saját intézményrendszerre, amely ezt a kultúrát elismeri, ápolja és hosszú távon garantáltan fenntartja. Én ezt egy kulturális autonómia intézményrendszerén belül képzelem el, amely nem szavakból, hanem láncszemként egymáshoz kapcsolódó intézményekből állna.” ²⁶

²² Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

²³ Erdős Kamill: A magyarországi cigányság (1958). In: Erdős Kamill cigánytanulmányai, a gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványa, Békéscsaba, 1989, 42-56. o.

²⁴ Réger Zita: A lovari-magyar két nyelvű cigánygyermek nyelv problémái, Nyelvtudományi közlemények 76. 1974, 230. o.

²⁵ Dr. Várnagy Elemér, A romák eredete és története a középkortól napjainkig, http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/romak_eredete_vae.pdf (letöltés dátuma: 2011.02.17.)

²⁶ Részlet Orbán Viktor 2008. április 11-én elhangzott beszédéből, http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=15&Itemid=96

Témafelvétel a valószínűsíthető indiai eredet kapcsán

Prémcsand Nirmalá elbeszéléskötetében²⁷ az ún. pancsájától, az isten szaváról olvas-tam. Az indiai társadalomban a törvények megszegését szigorúan büntették, az ítéle-teket a helyi pancsáját, a hagyományos értelemben vett falutanács hozta. Leginkább az alábbi történettel szemléltethető az indiai intézmény a következők szerint:

Dzsumman Seikh és Algu Csaudhari eltérő szokásaik és vallási csoporthoz történő tar-tozásuk ellenére is az indiai társadalomban hűséges jó barátságban álltak gyermekkoruk óta. Algu a régi szokások híve volt, odaadó szolgája barátja apjának, mint tanítójának. A tanítá-sok által szerette volna elnyerni a bölcsességet. Dzsumman inkább példákkel szemléltette tanított, nem a szeretet vezérelte tanítását, mégis tiszteletet vívott ki önmaga számára.

A tudás megszerzése terén is különbözött a két család. Dzsumman olvasás során szer-zett tudást, Algu számára a vagyona szerzett tekintélyt.

Dzsumman rávette idős nagynénjét, hogy élelemért és ruháért cserébe egyetlen föld-birtokát az unokaöccse nevére írassa. A rokon élt az ajánlattal, mivel bízott abban, hogy a továbbiakban is tisztelettel és gondoskodással kezelik. Állandó konfliktusok alakultak ki azonban a későbbiek során, melybe a feleség, Kariman személye is közrejátszott. Az idős asszony sokáig tűrte az elégtelen bánásmódot, mivel azonban a körülmények nem változtak, a pancsáját elé kívánta tární ügyét. Sanyarú sorsát minden közösségi tagnak elpa-naszolta, függetlenül attól, hogy Dzsumman barátai, vagy ellenségei között tartották-e őket számon. A tárgyalásra szószólóként Algut kérte fel, Dzsumman barátját. Algu nem akart rosszat a barátjának, de az igazság elkótyavetyélésétől is tartózkodott a barátság kedvéért, ezért hite szerint elvállalta a tisztséget, mivel a pancsáját során az istenek jelenléte a fő. Algu bölcs kérdésekkel a nézeteltérés körülményeinek felmérésére törekedett, és az idős asszony javára döntött, az igazság szerint, az eredeti állapot helyreállítása mellett. A barát-ság végét jelentette a döntés Dzsummannel, korábban fel sem merülhetett volna az egymás ellen fordulás gondolata, a vesztes azonban most bosszút esküdött.

Algu Csaudhari korábban két ökröt vásárolt, azonban a pancsáját döntése után az egyik kimúlt. Felmerült a gyanú, hogy barátja keze lehet a dologban, de az igazság nem derült ki. Algu a fennmaradó egy állatot eladta Szamdshu Száhunak, akinek pont kapóra jött az ügylet, az ökr megvásárlásában üzlete felvirágzását vélte felfedezni. Az ökr segítségével a faluból a városba tartó úton több fordulót is megtett, megnőtt a bevétele a jó vásárnak köszönhetően. Telhetetlensége folytán az állatot olyan kemény munkára fogta, hogy az egy hónap leforgása alatt csonttá és bőrré fogyott, és végül egy út során már nem bír tovább menni, hiába ütötte a gazda az állatot, az képtelenné vált a teherrel hazatérni és kimúlt. Száhu adott esetben mást nem tehetett, mint a szekéren éjszakázott, mivel az árut nem hagyhatta őrizetlenül, az ölében a bevételt tartotta. A pénz reggelre eltűnt és a történetekért egyértelműen az ökr korábbi gazdáját okolta, őt kívánta felelősségre vonni. Algu nem kívánta kifizetni az ökr árát, amikor megjelent a megbeszélte időben, egymást hibáztatták minden megtörtént bajért, az egyik fél a túlterheltségben látta a hiba okát.

Az ügy újfent a pancsáját elé került. Száhu szószólójául Dzsummant kérte fel. Dzsumman számára elérkezettnek látszott a bosszúállás ideje, azonban az igazság és a becsület szószó-lójaként képessé vált személyes sérelmeit félre téve, bölcs és igazságos döntést hozni. A vitában Algu győzedelmeskedett Szahuval szemben. A bölcs és igazságos büntetés hatására Algu és a közösség tagjai is kifejezték megindultságukat. Az ítélet következtében a barát-ság újra a régivé vált, hisz a tette folytán Dzsumman felismerte, igazságtalanul haragudott Algura a döntése folytán, hiszen a Pancsajat, maga az isten szava.

A novella megható és tanulságos, mindazonáltal az alternatív indiai döntéshozó intéz-mény kutatási témához való kapcsolódása értelmet nyert számomra.

Világossá vált, hogy vissza nem térő, kivételes lehetőség, ha képessé válok az egyez-ségteremtés önkéntes folyamatába való betekintésre az indiai társadalomban, képessé vál-hatok a párhuzamok felismerésére a vizsgálatom tárgyát képező romani kris kapcsán is.

A cigányvajda intézménye

„Volt ennek a cigányfalunak egy öreg vajdája... Ez ismerte a Cafrinka cigányt... Ott volt az öreg vajda is, mikor kinvallatták Szögedében. Ő neki kellett a kizószerzőket tüzesíteni, mert legjobban értett hozzá.

Mindent magára vallott a Cafrinka, amit csak az urak kérdeztek tőle. Hogy ő volt a boszorkányok kapitánya; hogy a sátánnak eladta magát, vérével aláírt szerződésben; hogy az ördögtől lett megkeresztelve s ak-kor Ololorum nevet kapott, hogy repülni tud, seprűn és felkantározott hordón szokott járni Világosvárra, a boszorkányokkal lakomázni, meg a szegedi Öthalomnál, hogy át tudott változni kerékké, s úgy gurult végig az utcán; hogy eladta a törököknek az esőt, szárazságot csinált s ha kinyitott egy zsákot, abból forgószelet tudott eresztetni a vidékre; marhát, embert megrontott varázslatokkal, máskor meg holt embereket föltámasztott, új lelket fűjt beléjük; tükörből jövőndőt mondott; még az áldozatostyát is megbabonázta.

Jókai Mór: Cigánybáró (részlet)

Nem tekinthető hagyományos értelemben vett cigány intézménynek a cigány-vajda szerep felvállalása. A szó maga szláv eredetű, a vojvoda kifejezésből szár-mazik és eredetileg hadvezért jelentett, azaz vezető státusszal rendelkező, vezér személyre utalt a kifejezés. A cigányvajda intézmény eredetileg „besúgót” jelen-tett („phurito”), vagy másképpen a „szájaló” („mujalo”) kifejezéssel azonosíthat-ták, vagyis az utalásokból is kitűnik, hogy nem tradicionálisan a helyi vagy orszá-gos cigány hatalmasságra utalt az intézmény eredete. Ez azt jelentette közelebről nem nézve, hogy nem belülről választott vezetőről volt szó, hanem ellenkezőleg, a ci-

²⁷ A pancsáját: isten szava, In: Prémcsand, Nirmalá elbeszélések, Európa Könyvkiadó Budapest, 1980, 54-66. o.

gányság és a társadalom között fennálló konfliktusok kezelésére szolgált, azaz biztosította az integrálódás alapvető feltételét a körülvevő környezeti közösségekbe.

A cigány vajda szerepe - önkormányzatiság a múltban

A cigányvajda szerepe és státusza a befogadó társadalom és a vándorló nomád cigányság közötti konfliktusok kezelésénél volt nélkülözhetetlen, mivel arra a cigány társadalom saját belső törvénye a Romani Kris nem biztosíthatott lehetőség. A belső törvény a közösség ügyeinek jogi szabályozását szolgálta szükség szerint, mely által a belső megoldás feladatkörének jogi biztosítását jelentette.

A vajdák a mindenkor hatóság által kijelölt, a többségi társadalom vezetőit szolgáló cigány társadalom vezető tisztviselői voltak. A vajdák a saját közösségükön belül rendelkeztek hatalommal, a vajdákat sokszor a király látta el oltalomlevéllel (*salvus conductus*), illetve útlevéllel.

„szabadságot engedvén és adván nékik, hogy az szentséges Magyar Korona alatt akármely Vármegyében lévő jószágimban és botom alatt szabados mesterségek, úgymint kovácsolások s cserélések után megbántódás és háborítás nélkül szabadon élhessenek, táplálván abbéli keresményekkel mind magokat s mind pedig cselédekét.

– Minekokáért kérek feljőlemlétt minden rendeket, a kiknek pedig illik, Tisztem szerint hagyom és parancsolom, hogy megnevezett Veöreös Mihály vajdát, fiait..., ezeknek mostani és ennekutánna születendő maradékjokat, és sokszor említett Veöreös Mihály vajdaságához tartozó cigányokat, ha valahol az Magyar Korona alatt akármely Vármegyében az én jószágimban találtnak, igaz útjokban és életek szabad táplálásában senkitől bántások vagy megháborítások ne legyen; sőt az én tekintetemért más Méltóságos Urak és Nemesek jószágiban is szabados utazást és mulatást nékik engedni ne nehezteljenek.”

A vajda elnevezése területenként és történelmi időnként is más és más volt. A 16. században a török hódoltság időszakában a vajdát a „cigányok vajdája” kifejezéssel illették, akinek feladata a török kincstár számára az adó beszédése volt a cigány személyektől.

A vajdák bíraskodási joggal felruházott vezetője a „vajdák vajdája” címet viselte bizonyos területeken. A királyok és a fejedelmek védelmük és oltalmuk alá fogadták a XVI.-XII. században a cigányokat, tekintettel arra, hogy nagy szolgálatot tettek az inséges időkben, mivel kiválóan alkalmasak voltak a kémkedésre a haza védelmében.

„Holott pedig valamely cigány nem akarná szavát fogadni és ellene támadna: tehát hagyom és parancsolom minden rendbeli Tisztviselőimnek, hogy azon szófogadatlan cigányokat az megnevezett Tisztek fogják és érdeme szerint büntessék ...”

Gróf Esterházy Ferenc, Szent-Ábrahám, 1698. május 1.

Különös jelentőséggel bírt a cigányvajda személye a cigányok feletti bíraskodás során. Közelebről ez azt jelentette, hogy érvényesülhetett általa a cigány önkormányzatiság intézményrendszere. Amennyiben tehát az uradalom birtokosa elismerte a cigányok vajdáját, büntetés terhe mellett arra kötelezte az alá tartozó cigányokat, hogy csak és kizárólagosan neki tartozzanak engedelmességgel és más cigányvajdát el ne ismerjenek.

A cigányvajda intézményére utaló források²⁸

A cigányvajda intézményére utaló források a királyi Magyarország és a hódoltság cigányainak helyzetére utalnak a XVI. század közepén. Az állam a cigányokkal rendszeres adót szedtetett a cigányok fővajdájának kinevezett intézmény birtokosa segítségével. A „cigányok fővajdája” intézmény már-már udvari méltóságnak számított, a fejedelmi udvar tagja volt. A beszédett adó fejenként és évenként egy forint mértékű volt, melyet Szent György és Szent Mihály napján (április 24-én, illetve szeptember 29-én) két részletben kellett beszedni. A tisztviselőknek és hivatalnokoknak segíteni kellett a cigányok fővajdáját a cigányok által fizetendő és őket megillető fejadó és bírságok megfizetése tekintetében.

Sajátos intézményként alakult ki Erdély területén a királyi és a hódoltsági országrészekben a cigány csoportoknak és családoknak a fejedelemtől történő eladományozásának intézményrendszere. Az adomány sajátossága minden bizonnyal az volt, hogy az eladományozó cigányok innentől fogva a fejadót a földesúrnak tartoztak megfizetni és szolgálatot is neki kellett teljesíteniük. Erre utal a következő forrás is:

„Az Úr 1585. esztendejében, március havának a 7. napján. Erdélyország legfelségesebb fejedelme tanácsosának, nagyságos lónai Kendy Sándornak, Külsőszolnok vármegye főispánjának a hűséges szolgálatai miatt az előrelátó Mihály fia Jánost, Márton, Mátyást,

Istvánt, Miklóst és Bongó Tamást, továbbá Mihálykót, Márton, az idősebb János kovácsot, Miklóst a nős fiaival: Bancho-val és

Péterrel együtt, végül Kristófot és Istvánt – azokat a cigányokat, akik ezen Kendy Sándor jószágain, a Doboka vármegyében Lóna és Kecset helységben, valamint a Küküllő vármegyében Bonyha helységben lévő házakhoz és kúriákhoz tartoznak, s akiket

békességesen birtokol – a gyermekeikkel és a sátraikkal együtt, valamint azon mentesség alatt, amellyel birtokolja őket, az említett Kendy Sándornak, valamint mindkét nembeli összes örökösének és utódjának adta és adományozta, épségben hagyván mások jogait.

Gyulafehérvárott.”

(Magyar Országos Levéltár, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem Királyi Könyvei, 1585.)

²⁸ Ligeti György (2001): Cigány népismereti tankönyv, 8. évfolyam, Konsept-H Könyvkiadó, Piliscsaba

A romani kris a Magyarországi oláh cigány kultúra területén

„A cigány-törvényszék csak jelentősebb, nagyobb horderejű ügyekben ül össze, tehát egy cigányközösségben kb. 3–4-szer egy évben... A törvénykezés mindig nyilvános, és folyhat szabad ég alatt (pl. udvaron, vásárban) vagy zárt helyiségben (pl. házban, kocsmában).

A bírósági tagok körben ülnek a földön vagy az asztal mellett. [...] A törvény »csinálása« (cigányul »súvasz krisz« vagy »sineli kriszi«) csendben és méltóságteljesen történik... Először a felperes terít le a földre egy fekete kendőt... és ráhelyez egy szentképet. (Általában minden cigány férfi hord magánál szentképet, melyet búcsújáró helyeken, pl. Csatkán vásárol.

A képek leginkább Szűz Máriát ábrázolják.) Aztán letérdelve a fekete kendő elé, bal kezének két ujját a szívére, jobb kezének két ujját a képre téve...” megesküszik.

Van, ahol „még két égő gyertyát is állítanak a fekete kendő széléhez”, máshol „egy vödör vizet és egy vasláncot is tesznek a fekete kendőre, miközben ezeket mondják: »úgy hűljön ki a lelkem, mint ez a vödör víz«, illetve »ilyen nehéz láncban legyen egész életemben« – ha nem az igazat mondom.

A fekete kendő jelentése a következő: »Olyan fekete gyász jön rám, mint ez a kendő, ha nem a valóságot mondanám.« ...A törvénykezés időtartama kb. fél nap... A törvényszék egyszeri és megfellebbezhetetlen döntést hoz.”

A romani kris (cigány törvényszék) közösségi vitamegoldó fórumként szolgál, és egyúttal a mindennapi életvitelt is nagyban befolyásolja, mivel a cigányok egymás közti ügyeiben „Kriszi”-t tesz.²⁹ Hatáskörét tekintve a törvényszék kártérítési-adóssági ügyekben és nőkkel kapcsolatos ügykörökben járt el, mint például a lányszöktetés, hűtlen elhagyás. Annak köszönhető az intézmény mai napig történő fennállása, hogy a döntését általában automatikusan és önkéntesen elfogadják és a cigány társadalom egyénre gyakorolt hatása, az erkölcsi nyomás következtében végre is hajtja azt. Amennyiben az ítélettel nem elégedett a közösség, az ülés lezárulása után akár személyi bosszút is állhatott.³⁰

A döntéshozatali eljárás előzményeként elsőként informális úton próbálják megoldani a konfliktust a felek. Ebben a szakaszban gyakran az öregek tanácsa tapasztalatát és segítségét használják fel és peren kívüli egyezséget ún. divano-t, svato-t igyekeznek kötni. Amennyiben erre nem kerül sor, szükség esetén összehívják az eseti jelleggel tanácskozó öregek tanácsát és két-három nap alatt megszervezik a tényleges kris-t, a cigány törvényszéket, melybe a vitás felek tagot, bírát delegálnak. Az eljárás kezdetekor esküt, ún. soláx-ot kell tenni, arra nézve, hogy a döntés megszületéséig étkezési és ivási szükségleteiket háttérbe szorítják. Formális az eljárás, ünnepélyes, választékos nyelvi fordulatokban bővelkedik, sajátos és szigorú szabályrendszer alkalmazásával zajlik. A szabályok a kívülállókra is ugyanúgy vonatkoznak. Ma már engedélyezett a nők és a nem cigány származásúak

részvétele is, azonban a régi időkben ez tiltott volt. Szóbeliség, közvetlenség és képviselő hiánya jellemzi a bizonyítási eljárást, a hallgatóság érzelmi meggyőzésére apellálnak az eljárásban érintettek, hangos és erős érzelmi megnyilvánulások, mindamellett esküdözések is kísérik ezt a fázist. Írott törvények nincsenek, ezért elsősorban a bírók igazságérzete és íratlan szabályok szerint ítélik a fórum. Egyszerű szótöbbséggel hozzák meg a végleges és megfellebbezhetetlen ítéletet a bölcsek, akik közül a legidősebb hirdeti ki a döntést, melynek végrehajtásáért az egész közösség felelősséggel tartozik. Amennyiben a kris döntését meghozta, az ügy nem kerülhet állami igazságszolgáltatás elé, ezért a közösség felel, mellyel a kettős szankcionálás elkerülésére kerül sor. A felek kezét ráznak, és esküt tesznek a döntés megtartására, egyúttal a barátság fenntartására is. A pereszes költségére pedig mulatságot csapnak. A saját normáikra alapozott döntést igazságosnak tartják az érintettek és az intézmény fennmaradását szolgálta azon körülmény is, hogy drága és megfizethetetlen nagyságrendű az ügyvédi költség a romák számára és idővesztéssel jelent az állami pereskedési folyamat.³¹

„Volt egy cigány, aki a lovára esküdött. A cigány megnyerte a kriszt. Azt mondta, hogy »a legjobb lovam essen alattam össze, ha nem mondok igazat!« A kriszt tehát megnyerte, és hazaindult.

Még ki sem ért az utcából, a templom előtt a lova összecsuklott. Hiába hívtak orvost, az sem tudta megmenteni. Ő maga is megsérült.”

Magyarországon a gyökereket tekintve elsősorban az oláh cigány kultúra rendelkezik önálló egyedülálló és ritka vitarendező fórummal, amely cigánytörvényt, azaz *romani kris*-t jelent.

Az oláh cigányok döntően különböznek a magyar cigány népességtől, mivel nyelvi hagyományaikat, szokásrendszerüket, belső jogszolgáltatási rendszerüket megőrizték kultúrájukkal egyetemben. A fórum a problémák felmerülésekor kerül összehívásra, elsősorban az egymás közötti kisebb vitás kérdések rendezésében jellemző az „igazságteremtés” szigorú, sajátos, belső szabályrendszere, elkerülve az állami döntés költséges és szankcióval záruló következményeit.³²

A formalizált, szigorú szabályrendszer szerint zajló, gyors és igazságos eljárás során ünnepélyes, választékos nyelvi fordulatokban bővelkedő cigány nyelvi fordulatokat használnak.³³

A szigorú szabályrendszerre jellemző volt többek között az utóbbi időkig a nők kizárása, a *gázsók* – azaz a nem cigány származásúak – legfeljebb tanúként vehettek részt az eljárás során.

Az eljárás folyamata a következők szerint alakul: elsőként a felek megelőző lépcsőfokként egyezségkötést kísérelnek meg, kívülállók, döntéshozók nélkül egymás között eljárva.

31 Loss Sándor, „Romani kris”, a dél-békési oláh cigányoknál, elmélet és gyakorlat, In: *Ius humanum*, Ember alkotta jog, műhelytanulmányok, szerk. Szabó Miklós (Miskolc, 2001)

32 Loss Sándor - Lőrincz Veronika, *Romani kris a dél-békési oláh cigányoknál*, <http://beszelo.c3.hu/02/0910/17loss.htm> (letöltés dátuma: 2011.01.13.)

33 M. S. Stewart: „Igaz beszéd” - avagy miért énekelnek az oláh cigányok? *Valóság*, 1987/1., 49-65. o.

29 Tárkány Sztűcs Ernő, *Magyar jogi népszokások*, Akadémiai Kiadó Budapest, 1981, 799-800. o.

30 Erdős Kamill, *Cigány törvényszék*, Néprajzi közlemények IV. 1955. 1-2 szám, 203-214. o.

Második lépésként ekkor még mindig informális jellegű divanó-t, vagy svato-t (peren kívüli megegyezés) tartanak, ha nem sikerül az első kísérlet az egyezés létrehozására. Már lehetőség adódik arra, hogy felkérjék az öregeket, adjanak tanácsot a vitás ügy megoldására, hiszen sikeres megegyezés esetén még elkerülhető a törvénykezés összehívása. Amennyiben sikertelenül zajlik az eljárás, két-három napon belül összehívják a kris egy semleges, nyugodt helyen. A kris előtt ún. solax-ra azaz eskütételre kerül sor, melynek az a lényege, hogy étel és ital nélkül maradnak a bölcs és igazságos döntés meghozataláig, továbbá igazmondási kötelezettség terheli őket, melyre szentkép előtt fogadalmat is tesznek. Az eskü továbbá azt a célt is szolgálja, hogy a tanácskozást elkerülhetik, hiszen az eskü alapján akár el is fogadhatja az egyik fél a másik fél esküvel megerősített elmondását a történetekről.

A bizonyítási eljárás a szóbeliségen alapul, mindkét fél részletekbe menő meghallgatására törekszik, az eljárás időben nincsen korlátok közé szorítva, a legapróbb részletekig sor kerül az ügy tisztázására, melyet a bíró kérdések feltevésével helyes irányba terelhet. Tanúmeghallgatásra sor kerülhet, azonban képviselet gyakorlására, meghatalmazott ügyvéd részvételére nincsen mód. A főbíró feladata a tárgyalás rendjének fenntartása. A kris a teljes ügy gondos mérlegelése után a rangidős bíró kihirdetésével hoz megkérdőjelezhetetlen és végleges döntést, írott törvények alkalmazása nélkül, az egyedi ügyre vonatkoztatva. Jellemzője az eljárásnak a szigorú és igazságos döntés meghozatala, az ún. „visszaesőket”, az évből másodszor kris előtt állókat szigorúbban büntetik, mint azt, aki még sosem hibázott, vétett az írott és íratlan szabályok ellen. A kiszabott büntetés igazodik tehát a bűncselekmény súlyához: létezik anyagi és nem anyagi kártérítés, alkalmaznak szorzókat, de eltörlésre került a halálbüntetés, fizikai megtorlás vagy a testcsontok kitétele. Az ítélet kihirdetését követően a felek kezét ráznak, újabb esküt tesznek a döntés elfogadására, a további jó kapcsolat kialakítására és arra, hogy a későbbiekben nem kerül felemlítésre az ügy, erre a közösség gyakorol nyomást. A döntés elfogadásakor a kiszabott kártérítés vagy büntetés megfizetésére kötelezettséget vállalnak, a bírák tevékenységéért köszönetet mondanak és mulatságot ülnek étellel, itallal a vesztes fél költségére. Az ítélet kikényszerítéséért a közösség tartozik felelősséggel, azaz az íratlan törvények kikényszerítését a közösségi nyomás segíti elő.

A bíró személyének megválasztásánál elsődleges szempont a pártatlanság. A bírói tekintély megtartását szigorú szabályok segítik elő, a rosszul döntő, vagy korrupt bíró szigorú anyagi büntetésre számíthat. A bírók személye nem állandó, elsősorban a bölcs, becsületes, büntetlen előéletű öregek közül kerülnek ki, a bírói tisztség gyakorlása nem öröklődik szükségszerűen.

Az állami (gázso) igazságszolgáltatás és a kris kettős ítélkezése nem alkalmazható, így kettős szankció alkalmazására nem kerül sor. A kris hatáskörén kívül esnek az állam elleni bűncselekmények vagy a magánszemélyek sérelmére elkövetett súlyosabb bűncselekmények esetei, melyeket állami bíróság elé kell utalni. Továbbá elmondható, hogy csak cigány-cigánnyal kapcsolatos ügyei kerülhetnek a kris elé, a legtipikusabb esetek a kereskedelemmel, a házasságkötéssel kapcsolatos nézeteltérések rendezése közül kerülnek ki.³⁴

Román cigány békétárgyalás, a Criss rromani

A roma kulturális hagyományok és a roma közösségek konfliktusmegoldó gyakorlataival összefüggésbe hozható jogalkotó szabályrendszer részét képezi a „Criss rromani”. Függetlenül az állami igazságszolgáltatás rendszerétől működik Romániában a roma békétárgyalás, azaz nem számít, hogy folyamatban van-e állami eljárás, illetőleg állami eljárási döntésnél fellebbezéssel kell-e élnie a feleknek. Az igazságos döntés, valamint a közösségi béke helyreállításához, a konfliktus által érintett személyek méltóságának visszaállításához a közösségen belül nélkülözhetetlen intézmény a „Criss rromani”.

A roma közösség zárt közösségnek tekinthető, mindamellett, hogy a hagyományaik több helyütt fennmaradtak, a vándorlás során a nemzeti hagyományokkal kiegészültek, azokhoz hozzáadtak és bele is olvadtak. Vannak azonban olyan területek is, melyek e zárt közösségben nem változtak meg, ide tartozik a roma békétárgyalás intézménye, amely területenként sok hasonlóságot, mégis némi különbséget is mutathat.

Romániában³⁵ előtérbe kerül az intézmény az állami igazságszolgáltatással szemben, tekintettel arra, hogy a roma hit alapján az egyedüli igazságos és valós döntés a belső békétárgyalás alapján születethet csak meg. Az eskü jelentősége vitathatatlan, mivel a felek hite szerint az eskü alapján csakis az igazság hangozhat el. Ellentétben az állami igazságszolgáltatással, ahol vitatható az igazság kiderítésének lehetősége.

A romániai roma közösség hagyományához tartozik az ősidők óta fennálló hagyományörző békétárgyalás intézménye. A tradíciók és a hagyományok értelmében a valós igazságszolgáltatás intézménye a „cigány békétárgyalás” a Criss rromani. Jogszokásnak tekinthető az intézmény, amelyet a roma közösség tagjai a közösségen belül a kezdetektől fogva alkalmaznak, és apáról fiúra száll a hagyomány. A büntetőeljárás a „ius sacramentum” alapján zajlik, a felek leteszik a roma esküt, amely által az igazmondás kötelezettségével tartoznak a közösség irányába. Ez az állami igazságszolgáltatással ellentétben a valós igazság megállapítását teszi lehetővé. A közösségen belül az eljárás segítségével helyreállítható a béke. A konfliktusmegoldás eszköze a békétárgyalás, célja a jogszokási gyakorlatok és a stratégiák alkalmazása során a közösségen belüli béke helyreállítása.

Az eljárás rituális folyamat, sajátos szabályrendszerrel zajlik. A konfliktusba keveredett felek családtagjai fejezik ki elsőként a tárgyalás megtartása iránti kérélmüket. Időpontot egyeztetnek és a közösség számára kihirdetik azt, hogy biztosítható a részvétel, mivel a hagyományoknak megfelelően a teljes közösség előtt kell zajlania a békekeresés folyamatának. A felek ajánlatot tehetnek a bíró

³⁴ Loss Sándor - Lőrincz Veronika, Romani kris a dél-békési oláh-cigányoknál, <http://beszelo.c3.hu/02/0910/17loss.htm> (letöltés dátuma: 2011.01.13.)

³⁵ A konfliktus megoldás tradicionális stratégiájának vizsgálatával Romániában Prof. Dorina Balahur foglalkozott. Multidimenzióális helyreállító igazságszolgáltatás cikkében a cigány békétárgyalást a „Stabor”-t vizsgálta mélyinterjú keretében Margareta Hertanuval. Prof. Dorina Balahur, Multidimenzióális Helyreállító Igazságszolgáltatás (Restorative Justice) mindenkinek, romániai fejlesztések, In: A helyreállító igazságszolgáltatás jogi szabályozása és gyakorlata néhány európai országban, Család, Gyermek, Ifjúság, kiemelten közhasznú egyesület, AGIS 171, 171-175. o.

A finn „kaale” cigányok közösségi joga, a „vérbosszú” modell³⁶

Más országok cigány lakosságára nem jellemző szokások fedezhetők fel a finn cigányság tanulmányozáskor. Az ősi cigány nyelvet nem beszélik. A saját nyelvük egyedi, csak számukra érthető meg. Egyes szokásaik a több évszázados elszigetelődésnek köszönhetően egyezést mutatnak őseik szokásaival. Elszigetelődött nagycsaládokban él a cigányság Finnország területén, melybe még más családból, illetőleg cigány családból sem lehet bejutni, még házasság folytán sem.

Az egymás közti egyenrangúság elsődleges a számukra, a cigányok között nem fogadják el az alá-fölrendelt szerepet. Egymással kizárt az üzletelés, mivel az eladót a vevő fölé rendelt félnek tartják, a haszon okán, így egymás alkalmazottjaként sem dolgozhatnak. A szegényebbekért a gazdagok felelősséggel tartoznak, nem kovácsolható a státuszról helyzeti előny.

A tiszteleten alapuló társadalom elsősorban az öregekre és a férfiakra irányul. Központi döntéshozó szervvel nem rendelkeznek, a finn törvényt és döntéshozatali rendszert azonban nem ismerik el. A közösség tagjai példának okáért a börtönviseltséget nem ítélik negatív értelmüként.

A nagycsaládok saját igazságszolgáltatásaként jelenik meg a vérbosszú intézménye. Olyan folyamatot indít el az intézmény, amely véget soha nem érhet, más kultúrákkal ellentétben a bosszút itt csak bosszú követheti. Általánosságban kimondható, hogy a család férfitagjaira irányul, az időseket, a nőket és a gyerekeket megkímélik. A velük együtt élő, „családon kívülieket”, például a más családból származó házastársakat elkerüli a veszély. A vérbosszú kiemelkedően súlyos megítélésű esetekben fordulhat elő, melyhez a személy elleni bűncselekmények köre: a gyilkosság és az életveszélyt okozó testi sértés tartozik. A finn igazságszolgáltatási rendszert elsősorban védelmi területen veszik igénybe, igyekeznek elkerülni a tényleges eljárást. Kizárólag cigány etnikumúval szembeni a vérbosszú, a vegyes házasságból született gyermek már nem tarthat igényt a védelemre.

Csak „vértésztér” végezhet vérbosszút, a közös családi kapcsolat elsődleges. Nem minden esetben torkoll bosszúba az ellenségeskedés, előfordulhat, hogy „elkerülő magatartásra” kerül sor, az ellenségeskedés azonban hosszabb ideig várhatóan fennmarad.

A családok számára a vérbosszú garanciaként szolgál arra, hogy az ösök mellett bármi áron kiállnak, megvédik családjuk tagjait, egymással szemben szolidaritást gyakorolnak. Ez a szolidaritás azonban nem csak szociális, érzelmi szinten nyilvánul meg, hanem fizikai síkon is teret nyer. A jó hírnéven csorba nem eshet.

Nem meglepő az előzőek ismeretében, hogy a házasság intézménye kapcsán is sajátos viszonyrendszer bontakozik ki. Két család között házasság révén a viszonyok összekuszálódhatnak, ezért a párok általában saját családjuknál maradnak, elkerülendő, hogy egyenrangúság nélkül éljenek a nagycsaládban, ahová e jogszokás nélkül kerülhetnének.

A házassággal szemben a nagycsalád előnyt élvez. A párok érzelmi viszonyait és társadalmi szerepét koruk és nemük hivatott meghatározni. A férfi hatalommal bír a nő felett,

36 Loss Sándor, A finn „kaale” cigányok közösségi joga, a „vérbosszú” modell, Belügyi Szemle, 1999/7-8.

személyére és a másik fél nem tetszése esetén a bíró személye cserélhető. A megválasztott bírák együtt maradnak az eljárás végéig, együtt élnek és együtt étkeznek egymással, azonban a felekkel kapcsolatot nem tarthatnak. Ennek a korrupció megelőzése kapcsán van jelentős szerepe. Amennyiben valamely fél, illetőleg bíró esetén akárcsak felmerül a gyanú, a bírót megfosztják tisztségétől és kötelezik a felmerült költségek megfizetésére. A bírák a román cigánytárgyalás során az ún. „vatrai”-nak nevezett összegért, fizetségért dolgoznak, melyet az ítélet kihirdetése előtt a felek tartoznak megfizetni számukra.

Az eljárás ceremóniák, sajtáságos rituálék szerint zajlik. Az egész közösség jelenlétében a szabad ég alatt kerül megszervezésre. A bírák először a „titkos béke-ítéletéről”, az ún. „salahaimos”, vagy „alav romanos”-ról beszélnek hangosan a közösség előtt. Majd lehetőséget adnak a felek számára a véleményük közlésére, melyet egy előre kialakított pulpitus előtt tehetnek meg. A megszólítás a bíráknak, az egész közösségnek szól, megfelelő udvariassági formulák használatával a meggyőzés érdekében. A bírák a véleményalkotáshoz szükséges mértékben kérdezhetnek, és a felek tanút ugyancsak meghallgatják. Kétség esetén a tanúk eskü alatt kell, hogy valljanak. Az eskü jelentősége mindenek felett áll. A magyar romani crissel ellentétben külön szakaszt képvisel az eskü a román eljárás során. Akkor kerül speciálisan alkalmazásra, ha korábbi vitákat, ellentmondásos szituációkat, illetőleg kétségeket és gyanakvásokat kell eldönteni, illetve eloszlatni. Az eskütétel módját és körülményeit a bírák határozzák meg. A hagyományok alapján számos mód nyílik az eskütételre: feszület előtt, szenteltvíz mellett, illetve egyéb szent tárgyak előtt is, mint például disznóhús, tűz, égő gyertya letehető az eskü. Az eskü letétele megkérdőjelezhetetlen, az igazmondás kötelezettségét feltételezi. Az igazság megtalálásának az útja tisztázza az ellentmondásos helyzeteket. Az eljárás végső szakasza követi az eskütételt, a bírák ítélethirdetése. Előfordulhat azonban eshetőlegesen, hogy a befejező szakaszra azért nem kerül sor, mivel az eskü elhangzásakor a felek békejobbót nyújtanak egymás számára és egyezséggel zárul le az ügyük. A bírák által alkalmazott szankciórendszer valamely ún. hierarchikus megoldást takar. A bűnösség súlyától függően a büntetési nem a megrovástól, a morális aggályok megfogalmazásától, a pénzbüntetésen át egészen a közösségből történő kizárásig is terjedhet. Leggyakoribb büntetési nem a középsúlyos megítélésű pénzbüntetés kiszabása. Leggyengébb szankcióként a feddés, a morális aggály felvetése szolgál, legsúlyosabb szankció a kizárás, amely kivételes és magas súlyú bűncselekmények elkövetésekor fordulhat elő. A közösségen belüli béke helyreáll általa és megakadályozza az elkövető számára a visszaesés, a bosszúállás lehetőségének kifejezését. A büntetés kihirdetésével a közösség békéje helyreállítottnak tekinthető.

olyan szinten, ahogyan családja bármely női rokon tagja felett. A nő a gyermekekért és a pénzügyekért tartozik felelősséggel. Mindezen ismeret birtokában már nem meglepő, hogy a válásnak sem tulajdonítanak nagy jelentőséget. Az elvált státusz nem jelent hátrányt a nagycsalád közösségében. Sőt amennyiben a rokonság a köteléket nem tartja megfelelőnek, még biztatja is válásra az általa érdekelt felet.

Érdekes azonban a rendszer kialakulásának motivációja, a miértekre keresendő válasz. Vajon miért alakulhatott ki az erőteljes belső rendszer, amely a kívülállókra nem pazarol sok figyelmet? Minden bizonnyal az évszázados elszigetelődöttség megerősítette a hatását, a kirekesztettség és a megbélyegzés játszott szerepet a szokásjog kialakulásában. A küldő társadalom intézményrendszerében megingott a bizalmuk, a belső béke megtaláláshoz sajátos szabályrendszert kellett kialakítaniuk.

A „tisztatlanság” fogalmi meghatározásakor, arra kell gondolni, hogy a bűnt elkövető cigányok tisztátalanok válnak egy ideig. Az idősek és a férfiak tartoznak megítélni ennek a tényét a nagycsaládon belül, általánosságban nincsenek meghatározott intervallumok, elfogadott szabályok. Minden döntés az adott család saját viszonyrendszerében születik meg. Amennyiben több család is érintetté válik adott ügyben, az a család tartozik kiszabni a büntetést, amelyik családtagja a bűnelkövető.

Az adott család megítélése csorbul a bűnösök által, így a bűnelkövetéstől való visszatartó erőként szolgálhat a közösség tagja számára, hogy bűnös tetteivel nem csak a saját fejére, hanem egész családjára szüveget hoz.

A „*párbaj*” intézménye a bűnök elbírálására vonatkozó másik sík, amikor is a családi hírnév az asszonyok okán esik csorba. Fegyveres harcra, bosszúállásra kerül sor, a cél azonban nem a gyilkosságra törekedés. A vesztes fél sérüléseit a győztes családjának kell ellátnia. A győztes becsülete ebben az esetben helyreáll, a vesztesével egyetemben, mivel a jó harc a siker záloga és vesztesnek is tudni kell lenni.

Zárszó helyett...

Miért a témaválasztás, mi a motiváció?

„Mindenkinek éreznie kell, hogy a nemzeti közösség tagja!”
gróf Tisza István

„A magyar felzárkózási stratégia a nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszerére vonatkozó bizottsági közleményben foglalt ajánlások szem előtt tartásával készül, amely szerint Magyarország a meglévő nemzeti romaintegrációs stratégiáját a roma integrációra vonatkozó uniós célkitűzéseknek megfelelően hosszabbítja meg 2020-ig, célkitűzéseit a megfelelő (nemzeti, uniós vagy egyéb) finanszírozással és célzott fellépéssel közelíti meg. A felzárkózási stratégia az Európai Roma Platformon elfogadott roma integráció 10 közös alapelveire épül.

A „Diszkrimináció az Európai Unióban 2009” Eurobarometer felmérés számos érdekes és megfontolandó megállapítást tett a magyar társadalom hátrányos megkülönböztetéssel és az Amszterdami Szerződésben felsorolt hat társadalmi csoporttal kapcsolatos tudására, nézeteire és attitűdjére vonatkozóan. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a faji/etnikai származás, a kor, a fogyatékoság és a nem alapján történő hátrányos megkülönböztetés nagyobb arányban fordul elő Magyarországon, mint az EU többi tagállamában, az átlaghoz képest a különbség 11–21% között van. Ugyanakkor a vallás/hitbeli meggyőződéssel kapcsolatos diszkrimináció kevésbé elterjedt. A munkahelyi hátrányos megkülönböztetés tekintetében a legtöbb hátrányt a bőrszín/etnikai származás, a kor és a nem okozza. A tudatosítás és figyelemfelkeltés szempontjából fontos adat, hogy a magyarok több mint fele (az EU átlaggal nagyjából egyenlő mértékben) azt állítja, hogy diszkrimináció vagy zaklatás esetén nem tudnának az őket megillető jogokról. Ez leginkább az alacsonyan iskolázottakra és a nőkre vonatkozik, míg a 25–29 évesek úgy tűnik, inkább tisztában vannak jogaikkal.”³⁷

Következtetések levonása:

Megállapítást nyert, miszerint a roma népesség életkori összetétele a nem roma népességével összehasonlításban jelentős mértékben fiatalabb népességet jellemez, melynek egyik következménye, hogy a roma népességet a gyermekszegénység talán a legsúlyosabb mértékben, azaz rendkívüli módon érinti. Ez összefügg azzal a sajátos ténnyel, mely szerint a tervezettnél több gyermeket vállaló családok között az elszegényedés kockázata a kétszerese azon családokkal szemben, ahol előre tervezetten, az elképzelésnek megfelelő tervezett gyermek születik. A gyermekszegénység visszaszorítása érdekében tehát jelentős hangsúlyt kell fektetni a prevenció mellett a családtervezés tudatosságának növelésére is.

Kiemelt figyelmet kell fordítani továbbá a társadalmi, valamint gazdasági problémákkal sújtott régiók és hátrányos helyzetű térségek népességét érintő hatékony és célzott beavatkozási programokat kínáló, több problématerületet együttesen, egymás viszonylatában kezelő lehetőségekre és arra, hogy átfogó problémakezelési megoldásokat, valamint komplex programokat alkalmazzanak. Adott társadalmi csoporton belül a nők helyzete többszörös diszkriminációval érintett terület annak a társadalmi-kulturális vonatkozása tekintetében, mindamellett betöltött szerepüktől a tradicionális családszerkezetben elvonakoztatni nem lehet, így kézenfekvő kiemelt célcsoportkénti minősítésük. Ezek a célok azonban csak

³⁷ <http://www.kethanodrom.hu/attachments/article/1598/Strategia%20tervezet.pdf>,
http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=97&Itemid=106 (letöltés dátuma: 2011. december 7.)

akkor valósulhatnak meg, amennyiben rendszeres kutatásokat, adatgyűjtéseket végeznek a problémákat illetően, valamint ha biztosítható lehetőség a kultúra, a hagyományok megismerésére.³⁸ Ennek szűk vetületeként a tradicionális jogi vitakultúra megismeréséhez szerettem volna segítséget nyújtani, így is biztosítva a romákat sújtó diszkriminációs jelenségekkel és előítéletekkel szembeni ellenállást.

„A felzárkózást segítő politika célja annak előmozdítása, hogy erősödjön a társadalmi és nemzeti összetartozás, növekedjen a társadalmi kohézió és szolidaritás, csökkenjenek a szegregációs jelenségek és az elkülönülés diszkriminatív társadalmi mintázatai. Az integrált társadalom célkitűzése a mindennapi élet, az interetnikus kapcsolatok, és különösen a közigazgatás és a közszolgáltatások területén jelent olyan horizontálisan érvényesítendő működési módot, amely egyértelműen biztosítja a jogok és köteleességek, az együttélési lehetőségek feltételeit. Az integráció elvének úgy kell érvényesülnie, hogy egyszerre feleljen meg a kisebbségek iránti türelem és befogadás, a demokrácia európai elveinek, valamint az egyéni és közösségi önrendelkezés, az önállóság és a szabadság értékeinek. A szükséges szakmai feltételek biztosítása nélkül véghezvitt integráció rossz példái gyengítik a demokráciába vetett hitet, így a szándékolttal ellenkező hatást eredményeznek, növelik a közösségi feszültségeket, az elkülönülést, az etnikai ellentéteket.”³⁹

Arra való tekintettel, hogy a roma népességhez kapcsolódó problémák sok esetben közösségi jelleget öltenek, ellentéteket szítanak, bizonytalan háttérű, kezelhetetlen viszályok, súlyos tragédiák eredőivé válhatnak, a beavatkozás, a prevenció szerepe megkérdőjelezhetetlen.⁴⁰ A hatékonyság biztosítása érdekében kiemelt figyelmet kell szentelni a közösségi jelleg megvalósulásának, melyre a tradicionális végrehajthatóság méltó példaként szolgálhat a romani kris tekintetében. Az integráció hosszú távú sikerességének kulcsa tehát összefoglalóan abban rejtőzhet, hogy a roma közösséget a kidolgozás, a végrehajtás és az ellenőrzés tekintetében is minden szinten aktív szereppel kell ellátni a felzárkóztatás elősegítése érdekében. Szerepük tehát adott szakpolitika kidolgozása során minden vitán felül áll.

A fentiekben szemléltetett indiai történeti, valamint lehetséges vándorlási áttekintés és az oláh cigány jogkeresés szemléltetésével, a román és a finn társadalom cigány tagjainak

speciális igazságkeresési megoldásainak felvázolásával, a roma társadalom aktív párbeszédre épülő vitarendezési kultúráját kívántam bemutatni.

Az alulról érkező és a múltból gyökereket merítő kezdeményezéseket meg kell tanulni megismerni, elfogadni és meghonosítani is, hiszen:

„Annak van jövője, aki nem búcsúzik a múlttól, hanem az elértet magasabb szinten folytatni akarja.”⁴¹

Személy szerint jelen cikk szerzője a romani kris intézményrendszerének állami döntéshozatali szint általi elismerésének lehetőségét a jövő egyik lehetséges útirányának tartja. A szerző kifejezésre juttatja továbbá abbéli reményét, hogy hasonlóan más közösségekhez az állami igazságszolgáltatás számára is nyilvánvalóvá válik, hogy képes lehet az intézményrendszer a romák egymás közötti vitáiban népi kultúrájukból és évezredek óta átívelő és nemzetközi sokféleséggel átszövött hiedelem rendszeréből adódóan bizonyos jogviták közösség számára elfogadott, valóságos és igaz megoldásának megtalálására.

Úgy vélem, a stratégiák ezen típusa képessé válhat a politikusok érdeklődésének felkeltésére, a túlterhelt bírósági rendszer problémáinak megoldására, a kisebbségi csoportok börtönökben való felülreprezentáltságának megszüntetéshez támpontként szolgálhat. A nem állami konfliktusmegoldás már régebb óta létező lehetséges eszközeivel, azok kiegészítésének lehetőségével számolni kell. Fontosnak tartom kiemelni, miszerint Kanadában a Királyi Bizottság elismerte az őslakosok saját közigazgatási és törvénykezési lehetőségének kialakítási jogát, biztosítva általa az alternatív igazságszolgáltatással összefüggő jogi kezdeményezéskor a szabad útkeresést. Mind a létező önkormányzatiság beépítésével, mind pedig új típusú létező rendszert érintő változtatások bevezetésével sor kerülhet a hatékonyabb alternatívák feltérképezésére.⁴² A kultúra megismerése könnyebbé teheti a társadalom számára a megértést, elfogadhatóvá teheti a másságot minden területen.

38 <http://www.kethanodrom.hu/attachments/article/1598/Strategia%20tervezet.pdf>, http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=97&Itemid=106 (letöltés dátuma: 2011. december 7.), 30. o.

39 <http://www.kethanodrom.hu/attachments/article/1598/Strategia%20tervezet.pdf>, http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=97&Itemid=106 (letöltés dátuma: 2011. december 7.), 71. o.

40 <http://www.kethanodrom.hu/attachments/article/1598/Strategia%20tervezet.pdf>, http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=97&Itemid=106 (letöltés dátuma: 2011. december 7.), 74. o.

41 Prof. Dr. Szabad György

42 (Rudin, 2005.89.) In: Prof. Dorina Balahur, Multidimenzionális Helyreállító Igazságszolgáltatás (Restorative Justice) mindenkinek: romániai fejlesztések, In: A helyreállító igazságszolgáltatás jogi szabályozása és gyakorlata néhány európai országban, Család, Gyermek, Ifjúság, Kiemelten közhasznú egyesület, AGIS 171, 175. o.

A Romani Cris folyamatábrája, saját szerkesztés szekunder kutatás alapján

